
 Recenzija

Katherine Ghodsee
i Mitchell Orenstein
**Taking Stock of Shock
(Social Consequences
of the 1989 Revolutions)**

Oxford University Press, New York, 2021.,
300 str.

Nedavno je u izdanju Oxford University Pressa objavljena knjiga *Taking Stock of Shock – Social Consequences of the 1989 Revolutions* (2021). Autori toga vrlo zanimljivog i poučnog djela prepunog podataka su američka etnografkinja Katherine Ghodsee, čiji je predmet istraživanja već gotovo dvadeset i pet godina Istočna Europa, i američki politolog Mitchell Orenstein, koji se specijalizirao za političku ekonomiju Istočne Europe od 1990. Oboje predaju na ruskim i istočnoeuropskim studijima na Sveučilištu Pennsylvania i zajedno su napisali petnaest knjiga i preko devedeset članaka i eseja o Istočnoj Europi te o procesu tranzicije.

Njihova najnovija knjiga, s odmakom od trideset godina, problematizira već pomalo zaboravljenu tranziciju. Glavni povod za knjigu autori vide u kratkom i poznatom članku “For Whom the Wall Fell” (<https://www.theglobalist.com/for-whom-the-wall-fell-a-balance-sheet-of-the-transition-to-capitalism/>) koji je 2014. na svom blogu napisao i objavio svjetski poznati ekonomist Branko Milanović. U njemu je Milanović, podijelivši tranzicijske zemlje

u četiri skupine (“čisti neuspjeh”, “relativni neuspjeh”, “konvergencija” i “uspjeh”), ustvrdio da je (Berlinski) zid zapravo pao samo za neke od njih. Naime, Albanija, Poljska, Bjelorusija, Armenija i Estonija su pet najuspješnijih tranzicijskih zemalja, koje su uspjele ostvariti godišnji ekonomski rast od barem 3% *per capita*, i to bez bogatstva prirodnih resursa. Dakle, demokracija i kapitalizam nisu išli tako usporedno kako se očekivalo. Pravo je pitanje može li se tranzicija uopće označiti kao uspješan proces – neovisno o promjeni jednostranačkog u višestranački sistem i državne (društvene) vlasničke ekonomije u tržišnu. Iako se i prije govorilo o tome, Milanovićev je članak, ponešto provokativno, potvrdio da u vezi s tranzicijom ima previše kontroverzi. Jednostavna rješenja više ne vrijede.

Taking Stock of Shock započinje s nekoliko ključnih tvrdnji autora, kojima najveći dio knjige zapravo služi da te tvrdnje dalje ekspliciraju čitatelju, ali i da ga navedu na promišljanje. Temeljna se tvrdnja odnosi na nužnost interdisciplinarnog pristupa, nastojanja da se postigne sveobuhvatnost s obzirom na predmet istraživanja. Ghodsee i Orenstein ističu kako se u pristupu tranzicijskim procesima 1989/1991. krije problem pristupa pojedinačne znanosti. Političke znanosti imaju sebi svojstvene pretpostavke, metode i zaključke, a slično vrijedi i za ekonomske i antropološke znanosti. Uz to se stvarni procesi tranzicije (transformacije) razlikuju ne samo po zemljama nego i po regijama. Zemlje Latinske Amerike imaju drugačije iskustvo od zemalja Istočne i Jugoistočne Europe, koje pak imaju drugačije iskustvo od zemalja Istočne Azije. Sve to navodi na nužan zakret u dosadašnjem istraživanju, tj. bitno

je obuhvatiti i primijeniti suštinu politološke, ekonomske i antropološke analize na procese tranzicije. U tom smislu nezaobilazno je i pitanje terminologije i sadržaja/forme ključnih pojmova.

Druga značajna tvrdnja kritički je usmjerena na tzv. manihejski pristup. Autori su naglasili postojanje dvaju glavnih pogleda na tranzicijske procese u dosadašnjim analizama. Prvi je pogled "J-krivulje", koji se može ilustrirati logoom modne marke "Nike" i koji nam tumači da su tranzicijska društva najprije doživjela oštar pad, a potom su počela ostvarivati ekonomski rast s kojim (ili nakon kojeg) dolazi i do porasta životnog standarda. Drugi, suprotstavljeni pogled koji se može opisati kao "socioekonomska katastrofa" tvrdi da su tranzicijski procesi bili katastrofa velikih razmjera (str. 3). Temeljna je knjiga tog pravca *Doktrina šoka* Naomi Klein. Oba pogleda otkrivaju nam važnu činjenicu da je tranzicija imala svoje žrtve, svoje gubitnike. Razlika je u tome što prvi pogled (J-krivulja) razumije te žrtve kao nužnost prijelaza na efikasniji ekonomski sistem (kapitalizam) i na daleko viši životni standard, a prema drugom je pogledu društvena većina žrtvovana da bi manjina zadobila bolje pozicije i uživala u plodovima nove (nasilne) redistribucije društvenog bogatstva, stvorenog trudom i radom velike većine članova društva.

Prokazujući navedena dva pogleda kao manjkave jer presudno zanemaruju drugu stranu, Ghodsee i Orenstein nude treći (inkluzivni) pogled koji uključuje elemente drugih dvaju pogleda i prevladava ih. Na tranzicijske procese nužno je gledati iz perspektive nejednakosti. Nejednakost najbolje pojašnjava dobre i loše strane tranzicije te bolje izražava postojeću kompleksnost.

Autori ističu da su elite proklamirale i popularizirale dva glavna cilja tranzicije te su u njih uvjerile većinu stanovnika dotičnih država. Prvi cilj bilo je premještanje fokusa s kolektiva na pojedinca, s kolektivnih interesa na individualne interese i stremljenja. Konkretno, tranzicija je obećavala (a oni koji su je provodili to su naglašavali) da će rasteretiti pojedinca glavnog pitanja bivših režima: "Što ja mogu učiniti za druge?" Novo glavno pitanje postalo je: "Što drugi mogu učiniti za mene?" Drugi cilj tranzicije postao je efikasniji i pravedniji ekonomski sistem. Dakle, sistem koji upotrebljava ograničene resurse i ljudske potencijale efikasno i bez nepotrebnih troškova, a pritom nagrađuje one koji žele raditi i napredovati. Međutim, oba cilja morala su računati s postojećom stvarnošću. Suprotno raznim proklamacijama, ostvarenje ciljeva nije se događalo niti se moglo dogoditi u laboratorijskim uvjetima. Stavljanje naglasaka na individuu pri provođenju tranzicije, koje je bilo državni projekt u smislu da je država bila nezaobilazan faktor u procesu, značilo je da će mnoge individue (većina društva) vrlo brzo i vrlo efikasno ostati bez plodova svoga dugogodišnjeg minulog rada. Njihovi plodovi ići će najsposobnijim pojedincima, pri čemu je definicija sposobnosti bila najšira moguća.

Čitavu problematiku tih vrlo dinamičnih procesa Ghodsee i Orenstein dalje razlažu u četiri glavne cjeline svoje knjige. Prva cjelina govori o ekonomskim dokazima i nudi podatke pomoću kojih čitatelj jasno može vidjeti razmjere tranzicijskih potresa po određenim zemljama, uključujući i Hrvatsku. Tu se detaljnije govori o svim trima narativima tranzicije. Druga cjelina čitatelju približava demografsku situaciju. Poznata

je činjenica da su sva tranzicijska društva doživjela demografsku katastrofu, od koje su se samo neka uspjela koliko-toliko oporaviti. U Rusiji je tijekom tranzicijskog desetljeća znatno skraćen prosječni životni vijek. Hrvatska je jedna od zemalja, kao i Poljska, kojoj je znatan dio stanovništva (radne snage) emigrirao u Zapadnu Europu. U svim zemljama pogođenim tranzicijom i totalna je stopa nataliteta pala ispod minimuma od 2,1. Autori su svjesni da je teško dokazati direktnu vezu između spomenutog skraćivanja prosječnog životnog vijeka u Rusiji i tranzicijskih procesa. No detektiraju je posredno, kao posljedicu povećane konzumacije alkohola, koja je pak posljedica povećane potražnje i potrošnje nakon velikog otpuštanja radnika i liberalizacije cijena robe široke potrošnje, uključujući i alkoholna pića. Treća cjelina obrađuje nalaze istraživanja javnog mnijenja. Tu je stavljen naglasak na bitnu zanimljivost. Naime, rezultati ispitivanja javnog mnijenja koje je u većini tranzicijskih zemalja provedeno 2006., dakle prije financijske krize i u periodu ekonomskog uzleta, pokazali su da se kod stanovnika tih zemalja javlja nostalgija za bivšim režimima. Ključni problem vidjeli su u korupciji, ali i u drastično smanjenoj socijalnoj funkciji države. Mnogi su zbog toga tranziciju opisali kao: "građenje broda na moru" (str. 49), "rušenje stare kuće prije izgradnje nove" (str. 27), "prihvatizaciju" (str. 31), "klepto-kapitalizam" (str. 3). Preciznije, građani tih zemalja označili su sebe kao "žrtvovanu generaciju" (str. 157), a možda najbolju definiciju egzistencijalnog problema dao je posljednji premijer Istočne Njemačke: da se ovdje radi o tragediji "generacije 10/10", koja je označavala ljude deset godina premlade za mirovinu i deset godina prestare za novi početak (str. 158).

Četvrta i posljednja cjelina bavi se etnografskim dokazima. Ta cjelina nastoji odgovoriti na vrlo kompleksno, pomalo i ironično pitanje – zašto se nostalgija za bivšim režimima, koja je uvelike rezultat srozavanja materijalnih uvjeta života, označava kao glavni krivac daljnje socijalne marginalizacije očitih tranzicijskih gubitnika (str. 177)? Kvantitativni podaci mogu nam pružiti širinu, ali bez kvalitativnog istraživanja nećemo moći prodrijeti u dubinu ljudskih sudbina koje čine svako društvo.

Autori nastoje analizirati procese u cjelini, što je naročito težak zadatak jer totalitet neminovno ostaje izvan našega spoznajnog dosega. Ipak, ta težnja za spoznajom cjeline može nas odvesti prilično daleko. Možda su baš zbog toga Ghodsee i Orenstein upali u svojevrsnu ideološku zamku. Naime, njihova analiza jest ukazala na sve slabosti, nedostatke i negativne posljedice obnove kapitalizma, pritom razbivši mit da je ta obnova bila ili isključivo šok-terapija ili isključivo (gradualan) proces. Čitajući ovo djelo, odmah se uočava kritički odmak od tranzicije. Međutim, odmak se temelji na važnoj (ali pogrešnoj) pretpostavci da su i tranzicija i onaj sistem što ga je rušila, tj. socijalistički, zapravo "eksperimenti" koji su temelj "politike s ideološkom pozadinom" (str. 205). Tu Ghodsee i Orenstein konstruiraju narativ koji tranziciju promatra više kao posljedicu socijalističkog sistema nego kao uzrok kapitalističkoga. No takva pozicija može biti legitimna samo ako je dosljedna, tj. ako same postkapitalističke sisteme, posebno sovjetski i jugoslavenski, gleda kao izraze proturječnosti svjetskih ratova i najvećih društvenih kriza u dotadašnjoj povijesti čovječanstva. Umjesto toga njih se promatra kao "ideološke eksperimente". Problem sa socijali-

stičkim sistemima, prema autorima, jest čvrsta “ideološka” pozadina isključivo državnog upravljanja ekonomijom, a problem s tranzicijskim razdobljem jest, obrnuto, čvrsta “ideološka” pozadina tržišnog fundamentalizma, koji istovremeno rastače državu blagostanja. Problem je sa zaključcima autora, međutim, u tome što u stvarnosti ne postoji čist sistem koji funkcionira jedino kroz državno upravljanje ili jedino kroz tržište. Narativ kojim se socijalistički sistemi označavaju ideološkima – dok za postojeći kapitalistički sistem to ne vrijedi, osim u njegovoj fazi primarne akumulacije (tranzicija) – govori nam da je kapitalistička ideologija efikasnija.

U tom je kontekstu uz analitičke napore autora knjige *Taking Stock of Shock* potrebna i analiza dinamike razvojnih elemenata obaju sistema, i to kroz točke u kojima se ukrštavaju te u kojima jačaju njihove proturječnosti i društvene napetosti. Prema tome, povijesni lom 1989/1991. bio je rezultat prevladavanja prokapitalističke tendencije nad prosocijalističkom, pri čemu poražena tendencija nije nestala. Njezina modifikacija odvijala se u političkim koordinatama promjena i izmjena državnog aparata i institucija države. Shvatimo li, dakle, tu dinamiku kroz političku borbu, apstraktne kategorije demokracije, pravde, sreće – koje su svima bile prihvatljive – postaju sasvim konkretne. Konkretizacija tih kategorija ujedno je praktična negacija većeg dijela tranzicijskog društva. Nedemokracija, nepravda i nesreća tada postaju evidentnima.

Dimitrije Birač
Fakultet političkih znanosti,
Sveučilište u Zagrebu

Recenzija

Giorgio Agamben
A che punto siamo?
L'epidemia come politica

Quodlibet, Macerata, 2021., 128 str.

U situaciji u kojoj već dvije godine živimo realitet duboko određen krizom uzrokovanom globalnom pandemijom virusa COVID-19, talijanski filozof Giorgio Agamben u zbirci kratkih tekstova, razmatranja i intervjua naslovljenoj *A che punto siamo? L'epidemia come politica (Dokle smo stigli? Epidemija kao politika)* – objavljenoj i na engleskom pod naslovom *Where Are We Now? The Epidemic as Politics* (Eris, London) – na vrlo provokativan, nerijetko hiperboličan i radikalna način razmatra postojeću pandemijsku društveno-političku situaciju i njezine posljedice. Neke su tekstove naručili talijanski mediji (npr. novine *Corriere della sera*), ali u njima nikad nisu objavljeni. Agambenova su razmatranja o (političkim) reperkusijama COVID-krize zapravo bila puno eksponiranija u francuskim, njemačkim, švedskim ili grčkim medijima nego što su to bila u Italiji.

Agamben nas u toj knjizi podsjeća na dva ključna koncepta: izvanredno stanje i goli život, koje je razradio u svojem poznatom serijalu knjiga pod naslovom *Homo Sacer* i koji su osnova njegovog određenja biopolitike. Ne ulazeći u detalje razrađene u njegovim prethodnim knjigama, izvanredno stanje definirano je kao “čista i jednostavna suspenzija ustavnih garancija”